

Řeč se mluví a voda teče

K jazykovému obrazu vody v myslích českých mluvčích

IVA NEBESKÁ

Kognitivní přístup k jazyku vychází z předpokladu, že schopnost člověka osvojit si jazyk a užívat ho je součástí jeho schopností kognitivních, a proto je třeba jazyk a jeho užívání studovat také v širokém kontextu kognitivních aktivit jedince. Již toto východisko zakládá interdisciplinární, resp. multidisciplinární povahu kognitivismu. Zkoumá se, jak se jazyk, který užíváme, podílí na tom, jak světu rozumíme, jak ho kategorizujeme, jaký obraz světa si vytváříme. Zatímco pro strukturní přístup k jazyku je z hlediska známé sémiotické triády syntax – sémantika – pragmatika dominantní dimenze syntaktická (vztahy mezi znaky), zde převládá dimenze sémantická: vztahy mezi znaky na straně jedné a tím, co označují, na straně druhé, více či méně spjatá s dimenzí pragmatickou (vztahy mezi znaky a jejich uživateli, jazykem a jazykovým společenstvím).

Kognitivní východisko je společné pro mnoho velmi různorodých výzkumů. Zkoumají se procesy, které probíhají v lidské mysli, ke klíčovým otázkám patří, jak lidská mysl s jazykem pracuje a co jazyk o mysli vypovídá. Právě jazyk totiž umožňuje poznávat některé procesy (a struktury), které jsou přímému pozorování nepřístupné. Analýzy jazykových vyjádření přispívají k jasnějšímu obrazu vybraných fragmentů pojmové soustavy, resp. její provázanosti. Jazyk ale není pouze prostředkem k poznávání mysli, výsledky kognitivních bádání jsou inspirativní i pro lingvistiku.

V jazyce všechno slouží přenášení významů; tento postulát není cizí ani lingvistice strukturní, pro lingvistiku kognitivní je však naprosto zásadní, protože jejím centrálním pojmem je právě význam. V tomto smyslu se také někdy užívá termínu kognitivní sémantika. Velké množství různorodých empirických výzkumů se zabývá široce chápanou slovní zásobou, vznikly však i zásadní práce o kognitivním přístupu ke gramatice (např. Langacker 1987; 1991). K jednotlivým složkám slovních významů se tu přistupuje poněkud jinak než v lexikologii, kde klíčová je denotativní složka významu. Ta se vymezuje především na základě zařazení do vyšší kategorie (*genus*) a diferenčního znaku (*differentia*); aby nedošlo k nedorozumění, i to je důležité, ale nestačí to. V kognitivní sémantice se důraz klade především na to, co slovo znamená pro mluvčí v každodenní komunikaci, jak mu rozumějí, s čím ho obvykle spojují, tedy na pragmatickou složku významu: na významy afektivní, kolokační, a především na konotace. Právě jejich prostřednictvím lze lépe nahlédnout do „světa za slovy“, naznačit, co všechno slovo může evokovat. Zkoumání vztahů mezi slovy a věcmi, jazykovými výrazy a pojmy v širokých kontextech směř-

řuje k tomu, že se tu nevede zřetelná hranice mezi jazykovým a nejazykovým, mezi kognitivní definicí slova a vymezením pojmu; její neostrost, stejně jako neostrost hranic jiných (např. mezi synchronií a diachronií, mezi kategoriemi vymezenými na základě prototypů), dnes patří k základním postulátům kognitivního přístupu k jazyku.

V úvahách o tom, na jakých základech stojí pojmová soustava člověka, se v posledních letech poukazuje především na význam tělesné zkušenosti, kterou nám zprostředkovávají smysly. Jazyková vyjádření, zejména frazeologie, stejně jako motivační východiska řady slov naznačují, že v běžném životě vztahuje člověk mnoho jevů právě k sobě, poměřuje je obvyklými tělesnými rozměry, vztahuje je ke své tělesné a smyslové zkušenosti (např. *nesahá mu ani po kotníky, problém mu přerostl přes hla-vu, odbíhá od tématu, jeho připomínka sedí, přesahuje to naše možnosti, očividný nedostatek, zatrpknout*). Empirické výzkumy dokládají, jak jsou v jednotlivých jazykově kulturních společnostech tyto jevy konceptualizovány, co jazyk o utváření jed-notlivých pojmů (a vztahů mezi nimi) prozrazuje, resp. jak se na nich podílí, jak zkušenost lidského těla prorůstá do konceptualizace jevů fyzických i nefyzických. Z ja-zyků češtině nejbližších, zejména v polské lingvistice, vzniklo velké množství fundo-vaných studií, které jazykový obraz světa polských mluvčích systematicky mapují; připomeňme alespoň lublinské sborníky, zejména *Językowy obraz świata* (Bartmiński (ed.) 1991; 1999; 2004), velký projekt slovníku stereotypů (Bartmiński (ed.) 1997; 1999) a varšavské sborníky (Grzegorzczkova – Waszakowa (eds.) 2000; 2003), na kterých se podílely i české lingvistky; viz též Vaňková (1999). První soustavnější sondou do obrazu světa českých mluvčích je monografie *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky* (Vaňková – Nebeská – Saicová Římalová – Šlédrová 2005), kde se pojednává např. o smyslech, barvách, vybraných rozměrech, srdci a dalších fragmentech českého obrazu světa.

Vedle tělesné zkušenosti mají pro člověka zásadní význam i nejpodstatnější jevy vnějšího prostředí, které jeho život odedávna nejen ovlivňují, ale některé jeho fyzickou podstatu přímo podmiňují. V tomto příspěvku se zaměříme na jeden z nich, na (zatím poněkud fragmentární) **obraz vody** v myslech českých mluvčích. Nikoli jen na to, co jazyková vyjádření o obraze vody prozrazují, ale také na to, jak voda jakožto motivační východisko prorůstá do konceptualizace jevů dalších.

Velmi podrobná analýza jazykového obrazu vody v polštině, vycházející z bohatého dokladového materiálu, je uvedena ve *Slowniku stereotypów i symboli ludowych* (Bartmiński (ed.) 1999). Stejným způsobem jsou zde zpracovány jazykové obrazy země, ohně, větru, kamenů a dalších pojmů. Důraz kladou autoři zejména na kulturní symboliku slov, jak je uložena v bajkách, legendách, zvycích, lidových písních, pověrách a dalších folklórních textech. O důkladnosti zpracování svědčí mimo jiné i to, že vodě je zde věnováno více než 300 stran. Uvedený *Slownik* nám sloužil jako zdroj inspirace vedle slovníků českých.

Od nejstarších dob je voda spjatá s lidským životem a kulturou. Spolu se vzduchem, zemí a ohněm patří ke starobylým živlům. Opozice země – voda naznačuje jeden

dem stálosti, pevnosti (srov. *pevnina, stanout na pevné zemi*), jistoty na straně jedné a proměnlivosti, nestálosti, nejistoty na straně druhé. Voda je pro nás prototypem teku-tosti, **samovolného pohybu**, a také **pomíjivosti**, nevratnosti. – Samovolnost pohybu vody tu zdůrazňujeme proto, abychom ho odlišili od pohybu způsobeného nějakým činitelem; pro ten má čeština tranzitivní slovesa *lít* a *točit*, jejich deriváty a částečná (často expresivní) synonyma; k těm se vrátíme při jiné příležitosti.

Voda *teče* – tak pojmenováváme samovolný, nepřetržitý „pohyb vody z vyššího místa na nižší“, jak uvádí *SSČ*. *Téci* je sloveso běžné, významově i stylově neutrální, v souboru sloves pojmenovávajících samovolný pohyb vody má centrální postavení; podle etymologického slovníku (Rejzek 2001) je součástí jeho obsahové náplně ode-dávna nejen pohyb, ale také rychlost, spěch: voda tedy nejen *odtéká*, ale také *utíká*. A právě vyjádření pomíjivosti je vodou v pohybu motivováno: *utíká i čas, mládí, ži-vot* nebo třeba jen *dovolená*, někdy říkáme jen neurčitě *uteklo to jako voda*, ba dokonce *od té doby uteklo mnoho vody* a myslíme tím pomíjivost vyměřeného časového úseku nebo něčeho, co s ním souvisí. Jak ještě vícekrát uvidíme, **konceptualizace lineárního času je v češtině samovolným pohybem vody motivována** zcela zřetelně, o čase nejen mluvíme, ale především myslíme na pozadí hluboko uložené zkušenosti s tekoucí vodou. K důvodům, proč tomu tak je – a to v mnoha kulturách, i v ji-ných než evropských – patří jistě samovolnost, neovlivnitelnost uplývajícího času i pomíjivosti, nevratnost probíhajících procesů: „nelze vstoupit dvakrát do téže řeky“, tuto souvislost si uvědomovali už v antice. A možná také to, že čas je (vedle prostoru) sice jednou ze základních souřadnic, jimiž jsme ve světě ukotveni, ale nemůžeme ho vnímat žádným ze svých smyslů, zatímco vodu, která také patří k tomu nejpodstatnějšímu, naopak můžeme vidět, slyšet, hmatat, chutnat i cítit.

Čas je samozřejmě konceptualizován i jinak: spojujeme ho s jinými druhy pohybu, např. *čas běží/letí*, jindy o čase myslíme a mluvíme jako o hodnotě, např. *svůj čas někomu věnujeme, ušetřili jsme dvě hodiny, ztratili jsme celý den, čas jsou peníze*, srov. Lakoff – Johnson (2002).

Ale vraťme se ke slovesu *téci* a jeho derivátům. Překvapující jistě není slovo *potok*, které má své místo i v uzaálních metaforách *potoky slz/krve*. Jiné deriváty se běžně užívají v ekonomice pro vyjádření pohybu, který působí jako samovolný nebo snad tak působit má: *peníze tečou*, odněkud *přitékají*, někam *odtékají, protékají rukama/účty/bankami*, srov. též *finanční toky*. (Manipulací s vodou je motivováno i sloveso *čerpat*, užívané též v souvislosti s finančními prostředky: např. *čerpat/vyčer-pat/přečerpat danou částku*.) I některé nefyzické jevy nebo procesy vnímáme jako motivované pohybem vody: mluvíme o *toku myšlenek, vzpomínek* i o *toku informací*, o nevyužitě příležitosti říkáme *proteklo mu to mezi prsty*. A není divu, že „teče“ i řeč; mluvená řeč je lineární, pomíjivá, srov. přirovnání *řeč se mluví a voda teče i má řeči jako vody* nebo metaforu *vodopád slov* (též *přival slov*). – Poněkud volněji jsou s vodou spojena slovesa *otéci* a *natéci*, odvozená od *téci*, ve významu „opuchnout“ a dále i *otok*; nabízí se domněnka, že zvětšování objemu postižené části těla se vysvětlovalo jako přibývání nějaké kapaliny.

Sémantický rys samovolnosti, nezadržitelnosti se uplatňuje i v dalších významech slovesa *téci*, např. *nádoba teče* (propouští vodu) a *teče mu do bot* (doslova ne-

bo obrazně), nebo *zmrzlina teče* (postupně mění pevné skupenství na kapalné); srov. i derivát *roztékat se*.

Propouštění spíše malého množství vody (odněkud nebo někam) vyjadřuje i sloveso *sáknout* a jeho deriváty, např. *vsáknout přebytečnou vodu*, *nasáknout vodou/potem* (přeneseně i *nasáknout vůni/jiným klimatem*); nežádoucím propouštěním vody je motivována i metafora užívaná v publicistice: *odněkud prosáky informace*.

Sloveso *téci* má v češtině řadu částečných synonym, významově odstíněných sloves, která pojmenovávají různé druhy pohybu vody, některá z nich jsou expresivní: *voda plyne*, *proudí*, *crčí*, *stříká*, *tryská*, *bublá*, *šplouchá*, *klokotá*, *čeří se*, *řine se*, *zurčí*, *pádí*, *řítí se*, *valí se*, *burácí*, *pleská*, *skáče*, *line se* aj. Základní sémantický rys, samovolný pohyb, je doplněn rysy dalšími, jde zejména o rychlost, pravidelnost, in-tenzitu/množství, vizuální a zvukové efekty, často kombinace několika z nich. Zastavíme se tu alespoň u sloves *plynout* a *proudit*.

Voda *plyne*, jestliže její pohyb z vyššího místa na nižší je nepřerývaný, pomalejší a relativně pravidelný (např. dolní tok řeky). Jako důležitý rys se tu jeví, soudě především podle některých odvozených slov a přenesených významů, vedle samovolnosti právě pravidelnost: opět říkáme, že *plyne čas* (i explicitním přirovnáním *čas plyne jako voda*), *plynou*, *uplývají léta*, *uplynulý rok* je minulostí stejně jako voda, která *odplynula*. *Plynulý pohyb* je pohyb pravidelný, bez přeryvů, a motivuje i vyjádření jiných lineárních jevů: *plyne řeč*, kdo mluví bez přeryvů, *mluví plynule* nebo (zejména cizím jazykem) *plynně*. *Plynou také myšlenky* (tak, že *odplývají*, pomíjejí); právě myšlení, intelektuální aktivita se podílí na tom, že z předpokladů (nebo alespoň z u-spořádání faktů) *plynou/vyplývají závěry*, ze zkušenosti *plyne poučení* apod.; tady můžeme spekulovat i o tom, do jaké míry se vztah mezi pramenem a vodním tokem, např. řekou, přenáší do vztahu mezi předpoklady a závěry, resp. mezi zkušeností a poučením.

Stejně jako *řeka plyne do moře*, v ekonomice *peníze* nebo *zisky plynou* na určité místo. Jestliže se dva vodní toky sloučí v jeden, říkáme, že *splynou*; a právě tak *splyne* nebo *splývá* v jeden celek (různými způsoby) i leccos jiného: *osady splynuly v jednu obec*, *zajíc splynul s pozadím*, *souhlásky v řeči splývají*, *hlasy příchozích splývají*, *milenci splynuli v objetí* atd. – I další odvozená slovesa *rozplývat se* a *rozplynout se* souvisejí s vodou, nápadným sémantickým rysem je tu vedle pomalosti proces i postupné mizení: rozpustné látky se ve vodě rozpouštějí/rozplývají, a tím jakoby mizejí; ovšem *rozplynout se* (postupně mizet) může i *oblačnost*, *mlha* a také jevy nefyzické: *vědomosti*, *naděje* nebo *plány do budoucna*. Jiné látky mění teplem pevné skupenství na kapalné (*led*, *zmrzlina se rozplývá* vedle *roztéká*, *čokoláda se rozplývá na jazyku*). Sloveso *rozplývat se* metaforicky užíváme i o lidech; *člověk*, který *se rozplývá*, dává nápadně najevo nějakou pozitivní emoci. – Rys většího množství (s konotacemi spíše pozitivními) je dominantní v motivačně vzdálenějším derivátu *oplyvat* (*šéf dnes oplývá dobrou náladou*; *krajina oplývá mlékem a strdím*).

Sloveso *plynout* má svůj původ v praslovanském **plyti*, zatímco substantivum *plyn* je novější; v době národního obrození bylo přežato z polštiny (Rejzek 2001).

Jestliže voda teče rychle a je jí větší množství, říkáme, že *proudí*. Právě rychlost a intenzita jsou tu důležité: podle etymologického slovníku původ slova *proud*

miří až do praslovanštiny; původně označoval rychlý vodní tok, později měl místo s rychlým tokem vody (Rejzek 2001). Rychlost, intenzita a množství tekoucí vody, tedy velká míra všech zastoupených vlastností se podílí na tom, že slovo *proud* konotuje i nebezpečí (*strhl ho proud*); o nebezpečí srov. níže. Jazyková vyjádření ukazují, že zkušenost s prouděním vody se metaforicky přenáší na jiné jevy. V některých přenesených významech slov *proud* a *proudit* dominuje intenzita (*přípravy jsou v pl-ném proudu*), v jiných spíše množství: *vino teklo proudem*, *proudy lidí/aut*, *na náměstí proudily davy lidí* (sotva bychom řekli **proudil tam několik lidí* jinak než ironicky). Sloveso *rozproudit* označuje zvýšení intenzity (*zábava se rozprouдила*). *Proudí i krev* v těle, ta, která cirkuluje (tu můžeme také *rozproudit*), i ta, která vytéká z těla – ta také *prýští*. Též odvozené adjektivum *prudký* a adverbium *prudce* označují rychlost nebo intenzitu (*prudký pohyb*, *prudká reakce*, *prudké stoupaní*, *prudce do někoho strčit*); *prudký* je i vlastnost člověka, který málo kontroluje svoje chování, je vznětlivý, jeho reakce jsou intenzivní. – Do terminologie se dostal *elektrický proud*; je ostatně známo, že představa o elektrickém vedení vznikla analogií vodovodního potrubí.

Slovo *proud* má ještě další významy. Myšlenky a názory se seskupují v *duchovní* nebo *názorové proudy* nebo také *směry*; právě téměř synonymní užití slov *proud* a *směr* v těchto kontextech nám napovídá, že pro *prouzení vody* je směřování, tedy odkud kam proudí, důležité. Jako *proud* se označuje i většinové chování: *plout s proudem*, *dostat se do proudu*, *nechat se unášet proudem* jsou frazémy pro vyjádření jednání konformního, opakem je *plout/jít proti proudu*. Pro vyjádření nerozhodnosti se ve starší češtině užívalo i *stát před dvěma proudy*; dnes je pro tyto významy častějším motivačním východiskem cesta (*stát na rozcestí*, *na křižovatce*). Ostatně motivační východiska „pohyb vody“ a „cesta“ (tedy pohyb po pevné zemi) se mnohdy prolínají.

Voda má v přírodě i v lidském životě a kultuře mnoho aspektů, které jsou někdy protichůdné. Jestliže proti sobě postavíme **vodu tekoucí** a **vodu bez pohybu**, je zřejmá i opozice čistota – nečistota. Jak dále uvidíme, neplatí však ve všech případech. (Stranou zde ponecháme praktické aspekty vztahu mezi vodou a čistotou vyjádřeného v češtině zejména slovesy *mýt* a *prát*.) Očistná a magická funkce vody je v mnoha kulturách spojována s vodou vyvěrající z pramene, zdroje, zídla, vodou „na počátku“, jí je připisována schopnost léčivá, schopnost fyzické i duševní regenerace, tuto vodu je třeba chránit, proto prameny a studánky mívají své patrony, ze starobylých kultur jsou známy vodní bohyně. Odtud se také odvozují některé rituály, v nichž má voda podstatnou funkci, v křesťanské tradici např. svěcení vody, křest, v pohádkách mrtvá a živá voda atd. Vyvěrající voda je symbolem života, zdraví, svěžesti – a také mravní čistoty; je předmětem úcty. Svědčí o tom i přirovnání s pozitivními konotacemi, např. *její oči jsou jako studánky*, *bylo to jako doušek čerstvé/živé vody* i frazém s konotacemi negativními (*žába na prameni*).

Vodě tekoucí připisujeme spíše pozitivní atributy *čistá*, *svěží*, *životodárná*, jejím protikladem je voda, která se nepohybuje, *stojatá voda*, *mrtvá voda*. Ta má zpravidla konotace negativní: spojujeme ji s nečistotou (kalem), rozkladem, zápachem, nemocí, smutkem. I pojmenování *slepé/mrtvé rameno řeky*, tedy to, kterým voda ne-protéká, naznačují, že je pocítujeme jako defektní. (Pro úplnost dodejme, že *rybník*, *jezero*, *tuň* apriorně s negativními konotacemi nespojujeme.)

V přeneseném významu *stojaté vody* jsou výrazem pro nežádoucí společenskou nehybnost, strnulost, stagnaci, stav bez změny, srov. např. *je na čase rozvířít zdejší stojaté vody, ve stojatých vodách se daří korupci*. I *kalná voda* (jako protiklad *čistě, průzračně*) má konotace ne-gativní (taková, do které není, resp. nemá být vidět, ve které se něco skrývá), symbolizuje nedostatek mravnosti. *Kalit vodu* je obrazně vyjádření pro vyvolávání neklidu, nepokoje, nejistoty, *lovit v kalných vodách* dokonce evokuje kriminální jednání.

Nečistá voda se motivačně podílí i na významech slov, která etymologicky souvisejí se slovem *bažina*: *bláto* („hlína a prach rozmočené vodou“ podle *SSČ*) a *bahno* („jemná, vodou rozměklá půda“, tamtéž) mají v přenesených významech negativní konotace. Příklady z frazeologie dokládají, že slovo *bláto* spojujeme zejména s nepříjemnými životními situacemi (např. *pomoci někomu z bláta/do bláta, nechat ho v blátě, dostat se z bláta do louže*, ve starší češtině i *přidávat bláto k louži*), s po-mluvami, odsudky apod. (*vláčet někoho blátem, házet po někom bláto*). Slovo *bahno* evokuje mravní poklesky a nabývá i významů expresivních, srov. dnes již poněkud zastaralé *bahno velkoměsta* nebo *mravní bahno*.

Spojení *tichá voda* v základním významu negativní konotace nemá: obvykle vyjadřuje dojem z (téměř) nehybné hladiny, bezvětří a ticha (srov. též *tišina*), který spojujeme i se subjektivními pocity klidu, klidného spočinutí. V přeneseném významu se však jako *tichá voda/vodička* označuje člověk nenápadný, nečinný jen zdánlivě, který vyvíjí svoji aktivitu vskrytu; srov. známou metaforu *tichá voda břehy mele*.

Nečistotu však můžeme spojovat i s vodou tekoucí; *stoka* je podle *SSČ* „zařízení k odvádění odpadních a jiných vod“, s nadsázkou se tak někdy nazývá i znečištěný vodní tok, a mluví-li se metaforicky o veřejném projevu nebo o bulvární tiskovině jako o *stoce*, konotuje to zpravidla (podobně jako *kal* a *bahno*) jednání, které je při-nejmenším v rozporu s dobrými mravy.

Za opozici vody (jako starobylého živlu) se tradičně považuje oheň; vztah mezi vodou a ohněm se někdy chápe jako prototyp neslučitelnosti. Co tyto dva živly naopak spojuje, je určitá rozpornost ve vztahu k člověku: i oheň má stejně jako voda na jedné straně očištnou funkci (posvátný oheň) a v tomto smyslu je také předmětem úcty; jako zdroj tepla je člověku prospěšný, ale současně má ničivou sílu (v křesťanské tradici je symbolem pekla) a jakožto zdroj nebezpečí je stejně jako voda i předmětem bázně. Jazyková vyjádření dokládají, že v případě vody lze vztah **zdroj síly – zdroj nebezpečí** považovat spíše za krajní body škály než za protiklady; využitelná síla vody může přerůst v nebezpečí, ba zkázu. O síle vody svědčí např. frazém pro vyjádření pomoci nebo podpory *je to voda na jeho mlýn*, snad i *roste jako z vody*, mnohem častější však jsou frazémy naznačující, že vodu chápeme jako zdroj obav, překážku, nepříjemnou situaci, nepohodlí, nejistotu (srov. *je za vodou, máme to v su-chu, dostat se z deště pod okap, namočit se/někoho v něčem* i již zmíněné *teče mu do bot*). Od slova *brod* („mělčina umožňující přechod vodního toku“) jsou odvozena slovesa *brodit se* ve významu „obtěžně se pohybovat ve vodě, sněhu, blátě“ a hlavně *zabřednout* a *vybřednout*; ta mají i širší významy „dostat se do/z tíživé situace“ (*zabřednout do dluhů, vybřednout z nepříjemnosti*).

Vodu jako zdroj nebezpečí pocítujeme zejména tehdy, když je jí v pohybu velké množství. Tady se uplatňují především některé deriváty slovesa *plavat*; slove-

so *plavat* se dnes užívá méně pro pohyb vody samotné, spíše pro pohyb ve vodě nebo po vodě. Nejdůležitějším významovým rysem odvozených slov *zaplavit* a *záplava* je právě mimořádné velké, člověkem nevladatelné množství vody. *Zaplavit něco* (ved-le *zatopit něco*) není jen „zaplnit nějaký prostor vodou“, ale především „ve velkém množství se rozlít“ (*SSČ*). Zaplnění nějakého prostoru vodou může být záměrné (člověkem regulované), např. *zaplavit důl*, nebo samovolné (*řeka zaplavila louky/skle-py*). I zaplavený prostor je zpravidla velký, alespoň relativně. V současnosti (v evropské kultuře) samovolné zaplavení vodou pocítujeme zpravidla jako nežádoucí jev, ale záplavy mají i konotace pozitivní: srov. životadárné záplavy Nilu ve Starém Egyptě nebo záplavy rýžových polí v Asii.

I v přenesených významech se v češtině projevuje jako podstatný významový rys slov *zaplavit* a *záplava* velké množství, kde už skoro není prostor pro něco jiného, např. *turisté zaplavili město, firma zaplavila trh jižním ovocem, zaplavil ji pocit lásky/vděčnosti/ošklivosti*. Slovo *záplava* se běžně užívá i ve významu neurčité číselky s významem velké míry, např. *záplava lidí/slov/dárků/nápadů/radosti* (vedle *moře lidí/dárků ...*); z toho je zřejmé, že o velkém množství obecně často mluvíme (a především myslíme) jako o velkém množství vody.

Pro velké, nevladatelné množství vody v pohybu má čeština slova *potopa* a *povodeň*; ta se navzájem liší především svými konotacemi: *potopa* je slovo biblického původu, v mytologii je chápána jako osudový jev, zkáza světa, boží trest za hříchy (tedy i jako očištna) a také jako zásadní časový předěl: konec starého a počátek nového světa. V současnosti především přídavným jménem *předpotopní* hanlivě po-jmenováváme to, co je zastaralé, „nemoderní“, evokující dávnou minulost; zdá se tedy, že v běžném vyjadřování dominuje právě časový předěl. Naproti tomu *povodeň* chápeme jako živel přírodní (jiným vyjádřením je *velká voda*, popř. *vysoká voda*), spojujeme ji s ničivou silou, nebezpečím, strachem, zkázou. *Potopa* je jev jedinečný a zpravidla bez přívlastku (kromě ustáleného *potopa světa*), zatímco o povodni mluvíme i v množném čísle (*povodně*) a častěji ji blíže určujeme (srov. nedávno už skoro klišé *ničivá povodeň*). Spojení *velká voda* se vyskytuje i v několika frazémeh, kde evokuje hlavně rychlost a sílu (*přihnal se jako velká voda, valí se jako velká voda, bere všechno jako velká voda*).

Vodu jako zdroj nebezpečí pro člověka tradičně spojujeme také s protikladem vzduch – voda. Vedle mytologie, kterou tu necháme stranou, i jazyková vyjádření prozrazují, že vodní hladinu chápeme jako předěl mezi „lidským“ světem a světem podvodním. Člověku hrozí nebezpečí, že se ve vodě utopí; tento význam se v několika variantách metaforicky přenáší na jiné situace. Např. frazémy *sotva se držet nad vodou, šlapat vodu* vyjadřují obtížné životní podmínky, kdy hrozí „utope-ní“ v nesná-zích, stejnou motivaci má i *držet někoho nad vodou* ve významu „pomáhat mu, chránit ho“, frazémy s opačným významem *stáhnout někoho pod vodu, potopit někoho, držet mu hlavu pod vodou* i starší *zatáhnout za něj vodu. Zavřela se nad něj voda* říkáme, když někdo zmizel v neznámém (spíše nežádoucím) prostředí, popř. zmizel beze stopy.

Také sloveso *topit se* na rozdíl od (*po*)nořit se vyjadřuje nebezpečí, nedobro-volné mizení pod hladinou. Svědčí o tom i přenesené významy obou sloves: *nořit se/ponořit se* nemusíme jen fyzicky do vody, ale také *do práce, do vzpomínek* nebo do nějaké jiné (pro sebe žádoucí) činnosti. Naproti tomu *topíme se* spíše v něčem nežádoucím: *v nesná-zích, ve starostech, v dluzech* nebo v nevladatelném množství

práce. Výjimkou je, když se někdo *topí v penězích* – i když i v penězích je možné *se utopit*.

Jazykový obraz vody je v češtině, stejně jako v jiných jazycích, bohatý. V tomto příspěvku jsme představili jen jeho omezený fragment, ke kognitivní definici vody v češtině je ještě daleko. Přesto se ukázalo, že voda, resp. zkušenost člověka s vodou je produktivním motivačním východiskem pro konceptualizaci jiných jevů: jazyková vyjádření dokládají, že samovolně se pohybující vodní tok motivuje to, jak myslíme a mluvíme o lineárním čase, o pomíjivosti jevů, o plynoucí řeči i o některých jevech ekonomických. Jazyková vyjádření též naznačují, že na konceptualizaci abstraktního pojmu „mravnost/morálka“ se zprostředkovaně podílí i každodenní zkušenost člověka s vodou: čistá pramenitá voda symbolizuje čistotu mravní, znečištěná voda nedostatek mravnosti. Velké množství vody je prototypem velkého množství obecně. A konečně velké množství vody v pohybu tradičně pocítujeme jako zdroj nebezpečí nebo aspoň obtíží a vodu jako překážku.

Literatura

Zkratky

SSČ *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*

- Bartmiński, J. (ed.). 1991; 1999; 2004. *Językowy obraz świata*. Lubin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.
- Bartmiński, J. (ed.). 1997; 1999. *Słownik stereotypów i symboli ludowych. Tom 1, Kosmos*. Lubin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej.
- Čermák, F. – Hronek, J. – Machač, J. 1983; 1988; 1994. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: Academia.
- Grzegorzczakowa, R. – Waszakowa, K. (eds.). 2000. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część I*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Grzegorzczakowa, R. – Waszakowa, K. (eds.). 2003. *Studia z semantyki porównawczej. Nazwy barw. Nazwy wymiarów. Predykaty mentalne. Część II*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Haller, J. 1969. *Český slovník věcný a synonymický I*. Praha: SPN.
- Lakoff, G. – JOHNSON, M. 2002. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host.
- Langacker, R. W. 1987; 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- Rejzek, J. 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 1994. Praha: Academia.
- Vaňková, I. 1999. „Kognitivně-kulturní inspirace z Polska“. In: *Slovo a slovesnost* 60, 214–224.
- Vaňková, I. – Nebeská, I. – Saicová-Římalová, L. – Šlédrová, J. 2005. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum.
- Váša, P. – Trávníček, F. 1937. *Slovník jazyka českého*. Praha: Fr. Borový.
- Zaorálek, J. 1947. *Lidová rčení*. Praha: Fr. Borový.

doc. PhDr. IVA NEBESKÁ, CSc.

Ústav českého jazyka a teorie komunikace FF UK
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 PRAHA – STARÉ MĚSTO
iva.nebeska@ff.cuni.cz